

Віктор МОЙСІЄНКО

**“КЛЮЧЬ ЦРґСТВА НЕБЕСНОГО...»* ГАРАСИМА
СМОТРИЦЬКОГО – ПАМ’ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ**

Твір Гарасима Смотрицького (трапляється й інша назва “Календар римський новий”) відносять до перших видань післяфедорівського періоду Острозької друкарні, що увійшов до книжки, яка складається із посвяти Олександру Костянтиновичу Острозькому, звернення “До народовъ рѣскихъ, короткая а пильная прѣмѡвка” та двох полемічних трактатів “Ключь црґства небесного, и нашеє християнское дхѡвное власти нерешимыи оузелъ”, “Календарь римски новы. ѡ которомъ князъ Бенедиктъ Гербестъ оу книжце своеи новотвореной во Львовѣ в листѣ до читателя. чинить питанье такоє”. Після видання в Острозі 1587 [1: 87] року праця Г.Д. Смотрицького перевидавалася тричі: у додатках до другого тому дослідження І.І. Малишевського «Александрійській патріархъ Мелетій Пигаєвъ и его участие въ дѣлахъ русской церкви» [2: XIV], у першій частині VII тому “Архива Юго-Западной Россіи” [2: 232-265] та у виданні «Українська література XIV-XVI ст.» [3: 212-365], де подано передрук із згаданого тому АЮЗР. У всіх виданнях бракує кінцівки. Відсутня вона і в примірнику, що зберігається у Львівській науковій бібліотеці.

Надрукована у 1587 році, пам’ятка справедливо вважається одним із перших творів української полемічної літератури. Автор гостро ставить питання єдності Руської церкви, змагається за незалежність “руської віри”, полемізує з езуйтом Б. Гербестом, критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади, відкидає григоріанський календар [4: 8: 2922]. Пафос полеміки Смотрицького спрямований не на зовнішні ефекти висловів, а на ідейне звучання, проте зміст памфлету не втрачає, а виграє від того, що в ньому бракує риторики [5: 66]. Хоч написана пам’ятка в полемічному жанрі, що вимагав певних традицій, канонів, все ж Гарасим Смотрицький не завжди дотримується теологічних аргументів, навпаки він свідомо уникає книжного академізму, абстрактних богословських суджень і висновків і надає своєму творові белетристичного характеру з підкресленим відтінком політичного гострослів’я і дотепного жартівництва [5: 66].

Орієнтація автора на масового читача визначила і мову твору. Пам’ятка написана “русською” мовою, якою велося в цей час на теренах півночі України та півдня Білорусі: судове справочинство, а також творилися літературні зразки. Г. Смотрицький широко використовує народний гумор, дотепи із приповідками і прислів’ями, значний відсоток яких, треба думати, створив він сам. Народнорозмовні елементи відчуюються виразно, особливо на лексичному та фразеологічному рівнях.

---

* Пам’ятка зберігається у Львівській наук. бібл. ім. В.Стефаника НАН України, відділ «Рідкісної книги». Шифр См. Ключ... СР II 2215.

Нижче подаємо приповідки, прислів'я, влучні вислови, переспіви античних авторів, що виокремовані в своєму творі Г.Д. Смотрицький, які, поза сумнівом, збагатять українську скарбницю народної мудрості.

1. *И жъ мало не всѣ рѣчи створеныя о^тм початкѣ свѣта. за предивны^м оустроениемъ и^х творца. преходити едины по дрѣвѣи^х и прѣменамъ и гинѣти мѣся^м. (1)*;*

2. *едины коротко ли долго ли на свѣтѣ побывавши, до о^бщѣ^и матерѣ своеѣ ворочаю^тся а иные на мѣстца и^х настѣпаю^т. (1);*

3. *берѣчи за початокъ всѣкой мѣрости стра^х бжій (2);*

4. *Кгда^ж зъ бо^гомъ жс^товати у вѣрѣ о немъ о^тм явлючисѣ зле, а еще гд^ше собла^нъ ины^м злациа слабы^м подавати (3);*

5. *К тому не толко му^жчизны, але и^з бѣлы^х голо^в нѣкоторые хотѣтъ вѣдати глѣбокосты писма таемницы догматъ цр^квны^х которымъ призови^тша бы кѣделѣ з веретеномъ, ани^ж ли то^е што писано прѣомъ (4);*

6. *за молодыми и старые починають блѣдити (4);*

кто не хочеть похлѣбовати, тому годитсѣ прѣ^ду оуказовати (5);

7. *Іакіе неха(й) оу тебе мѣстце мѣвантъ.*

Которые не ради на всезеволѣтъ.

А которы^м ми^тша розкошъ ниже цнота.

Прѣ^д такими кажси замыкатъ ворота. (5);

8. *Вжды то есть лю^дски^м обыча^м и пови^нность, на пыта^не чинити о^т пове^д, (7);*

9. *чи^м далѣ^е бѣдете мо^лчати, тымъ сѣтѣхъ шкодливыхъ нови^т болше бѣдетъ явлѣти (7);*

10. *Бгъ керекомъ и рѣси все о^тнѣ, не мають ани памѣти, абы оумѣти о^тчѣна^т и вѣрѣ въ бога. Ани розѣмѣ абы збѣленые рѣчи бачити, ани доброе воли, жебы добре жити (7);*

11. *И тѣ^м не вѣдати што бы то было за на^роце^не коли хто са^м блѣди^т да и^ншы^х за собою лѣди^т плохое хвалѣчи доброе гдѣи^т. (7);*

12. *Бо кого невидимые боятсѣ, тому и видимые постояти не могу^т. (8);*

13. *власне якъ плохи^и а голы^и за збрѣ^н ного рыцѣра воевати, а проста^к не^вчоны^и за мѣдрого оратора о^т пове^ди (8);*

14. *Я^к сѣ написало, якъ сѣ розѣмѣю (8);*

15. *хотѣли сами рѣжѣне^о балства вѣшего отерти и прояснити (10);*

16. *А ху^тю палаючею науки вѣры вѣше наострити, лацно бысте могли своихъ покрепити, и сопостатомъ одолѣти (10);*

17. *правда сама явлѣтъ исти^ннѣ, и обличаѣтъ крепко проти^вниковъ свои^х маючи поборника з неба (10);*

---

* Всі приклади подано за острозьким виданням 1587 року, яке зберігається у Львівській наук. бібл. ім. В. Стефаника. У дужках після ілюстрації вказано на сторінку пам'ятки.

18. Только абы его та^к бг̃ъ и люди добрыє чтили и важили, чого
есть годенъ (10);

19. Хто самъ не³ могаєть помочи о^т и^нши^х жадаєть (10);

20. и годильс^я ратовати Кгды^ж не о влатное почаль
працовати.(10);

21. якобы в пѣсты^и до^м хто виоль где кѣ подара не ма^и чинить
што хочеть (11);

22. Не явна ли речъ яки^и д̃холь и якою м^л тою тоє чинить, кгды^ж
на початкѣ якобы оуказѣть выводы, и прит^агаєть до згоды, а на
остаткѣ ядѣ асп^и ного по^о стнами задержати не могъ, што ср^о це з
мыслью та^и но укувало, тоє перо з рѣкою явно ѣказало (11);

23. слова Хв̃ы, и ап^ловъ его св̃тых на сво^и млы^и ри^и ски^и криво
опачиною нат^ага^д (11);

24. А комѣ на св̃тѣ може быти та^и но, же зъ грековъ философы з
грековъ богосло^вцы оувесь св̃тѣ маєть, бѣ³ которы^х и его Ри^и ничого не
знаєть (12);

25. и на т^ѣлѣ чл̃чемъ бываючие ро^зные вроды стрѣны, и коросты,
кгды с^я на верхъ оукажѣть, высто^лть и выпльвѣть с т^ѣла пречъ. А
кгды с^я ѣказавши розпаливши внѣ стрѣ оустѣ нають къ смерти с^я
ровнаєть (13);

26. Такова вл^а не справа цр̃вѣ захо^оное, которая всѣ змазы вроды
стрѣны и коросты в собѣ таить, и внѣ стрѣ сво^и при^имаєть (13);

27. А злцаца о^т оного Формоса, за которого ста^л с^я косте^л
римски^и якъ лице бѣ³ носа (13);

28. што бысть колвекъ зв^лзали на земли, бѣ^детъ зв^лзано и на
нб̃сѣх (15);

29. отвори^иши обоє очи, и очисти^иши всѣ смыслы. з добры^и
сѣмнѣ^н емъ, а³ бо^лзню бж̃ею присмотр^и с^я ти^ино (16);

30. Тыє то слова бж̃е^те живые явие коло^т обѣ^де оцѣ ты^и всѣмъ
которые та^к велик^ю а ва^жн^ю справѣ его на единой особѣ проти^в воли
его завецають (16);

31. то^ко неха^и с^я якъ повинѣ^н не ленѣть (17);

32. кого доча^н не б̃гъ караєть, вѣчно з собою мѣти хочеть. а кого
по воли пѣцаєть, ту^т его доча^н не о^т правлѣєть (21);

33. оу бг̃а лѣтъ тысеца якъ день единъ (21);

34. болше смотри^т на ср̃ца, ни^ж ли на тыє чѣни (21);

35. замкнѣть то вне достігненьхъ свои^х су^ббах. которыхъ
ткнутіс^я розѣмы лю^дскими такъ бѣ^печно, як соломѣ огн^я. (22);

36. томѣ та^к пилю в ча^с забега^н вѣдаючи же по шкодѣ розѣмъ
мало потребе^н бываєть (25);

37. Бо и лѣкаръ довѣ^нны^и кгды обачить яки^и шкод^оливый бродѣ,
або якъ они зовѣть пекѣ^ный огонь. не жалѣєть напередѣ здорового члонка
оурѣзати, абы все тѣло о^т того с^я не псовало (25);

38. Коли в печи гори^т ве^лми добръ и потребе^н. Але коли вы(и)ше
печи шкодли^в и страшен. (25);

39. шарлаты и орлаты и³ ораторми бываю^м оу него якъ сметьє. понева^{жс} толко на чѣ^тое покорное и сокр^ѣшеное ср^оце гледитъ, и таковы(х) высл^ѣхаеть. а си^лныхъ не³божныхъ со престоловъ зметываеть, да на мѣ^{ст}ца ихъ о^мгною бер^ѣчи сажаетъ (28);

40. С чого подобно часомъ едином^ѣ бываеть маркотно а др^ѣгом^ѣ немилу, кгда^{жс} перв^ѣи вс^ѣ с^лд^ѣало ясне, а теперъ якобы с^лснило (29);

41. якъ здоровом^ѣ лѣкарства, та^к речи цѣ^лой поправле^на не потреба (30);

42. А где живота не достае^м, та^м смер^м мес^тце оседае^м (35);

43. если она^л голова такъ сл^ѣпо противъ правды бж^ѣоє брид^ѣчи вдоль впадетъ члоньки за нею не моус^лт ли (36);

44. если же в^ѣм опатрить каплана, потреба еше и на прачк^ѣ. а ты бѣ^дный поє рѣ^ский мѣ^сишь и³ законъною не^дз^ѣклепати неборачьк^ѣ (37).

45. А кгда^{жс} тоє добре обчачать, и намацають, южъ за тымъ всю годность познавають (38);

46. Што очима видимъ, ѣ^шима слышимъ, и серце^м роз^ѣмѣ^мо. и выстерегатис^л таковыхъ бѣ^д омръзъскихъ бл^ѣдовъ ѣ^мѣ^мо (39);

47. Якъ давно такъ и теперъ недовѣ^рьками и о^мщепенцами насъ же венер^ѣють, и многіє досады задають (39);

48. Прє то^{жс} т^ѣмъ хто боитс^л гд^ѣа бѣ^да, и ст^ѣю правд^ѣего знаетъ, неха^ѣ том^ѣ добре с^лприсмотритъ очима верхніми, и вн^ѣтр^ѣними (40);

49. В чомъ бы менши^ѣ дивъ хот^л бы тые и побл^ѣдили. але если всего свѣ^та голова забл^ѣдила на цєль^ѣ дивъ походило (41);

50. Кгда^{жс} тоє с тымъ такъ близко, л^к во^стокъ о^м запада (42);

Переважна більшість наведених стійких словосполучень, приповідок стосуються передовсім духовної сфери життя людини, що ґрунтується на християнських чеснотах. Разом з тим чимало висловлювань надзвичайно влучно і дотепно характеризують певні життєві світські ситуації, людські риси, вчинки. Важливу роль в досягненні мети послань відіграє часте римування рядків, що надає фразам чіткості і завершеності. Римовані дотепи Г.Смотрицького нерідко набирають звучання афористичних формул, подібних до народних прислів'їв і крилатих висловів.

Як відзначалося вже, пам'ятка написана мовою, доступною широким верствам руського (українського) суспільства. Старослов'янізми все більше поступаються живомовній українській стихії. Водночас досить відчутний польський вплив на становлення лексичної системи в період створення праці.

Значний відсоток лексики, вживаної автором пам'ятки, став у подальшому надбанням власне українського словника: *о^м початку 1, гинути 1, добры^ѣ прикля^ѣ 2, присмотруватися маєшь 2, жс^ѣтовати 3, накеруетъ 3, и дня и години 3, хто 3, таємници 4, починають 4, колись 6,*

на пыта^нє 7, нови^н 7, добре жити 7, ту^м 7, коли 7, мало дбаєтє 7, завжди 7, чу^нность 8, вм^ѣсто над^ѣи 9, маючи 10, працювати 10, нічого 12, не ленуєтєсѧ 17, захот^ѣлося 19, не маємо 20, вчора 23, тримати 23, не помька^т 24, погамуєтє 25, знову 25, якось... кв^ѣтки 26, сметєє 28, выслухаєтє 28, маркотнo 29, б^ѣрливое 32, вь єднoсти и зьгодє 33, поголывши 37, онима 39, л^ѣкатисѧ 40, *Свєсь св^ѣтъ хот^ѣти под^ѣрпити 41, особливый *Споминокъ 42.**

Як відомо, церковнослов'янська лексика була джерелом варіативності словникового складу слов'янських мов. Проте вплив церковнослов'янської лексики на староукраїнську порівняно незначний. З середини і до кінця XVI ст. цей вплив помітно послаблюється у зв'язку з піднесенням авторитету народнорозмовної мови [6: 282-283]. У ряді випадків для надання урочистості та значущості висловлюванню автор вдається до старослов'янських слів та форм: *за предивны^м оустроєниемъ 1, до скончанія 1, родивый чада не умераетъ 2, крестившаго 2, св^ѣтлопитающаго, и наказующаго со богоразумиемъ 2, на младый 4, умилєно зрить око 4, жєбѣ 7, сопостатовъ 8, поднес^ѣтє 9, мечь в^ѣрѣи ваиєя 10, под устнами 11, на н^ѣб^ѣх 15, раболєпно 20, грядущаго 22, на седми столпєхъ 25, єдино сердце и уста 29, укоряють възгоржають и ненавидятъ 29.*

Розвиток староукраїнської лексики XVI-XVII ст. характеризується активними запозиченнями із сусідніх слов'янських мов, насамперед з польської. В аналізованій пам'ятці відсоток полонізмів досить вагомий: *зацня 2, кдѣ 3, никгда 3, до кресу 3, звлаци 6, жадное 7, ведле 6, бронь 8, вобєцъ 9, небачнє спроснє и виєтєчнє 10, папєжовъ 13, колвєкъ 15, моцы 15, коштоваль 25, тилно 25, члонка 25, предьсьязятю 26, борзо 26, поневажє 28, станъ малжєнскій 29, водлугъ 31, в четвєрткохъ... у пятохъ 31.*

Таким чином, твір Гарасима Смотрицького написаний характерною для кінця XVI століття так званою "простою" мовою з використанням численних слів та зворотів, властивих мовленню широких верств української людності цього періоду. Хоч праця Смотрицького наскрізь антиунійна, антикатолицька, все ж мовна реальність на час її (праці) написання була іншою: польська мова (найперше польський лексикон) на українську мову мала вплив досить помітний, що й відображено в пам'ятці.

1. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971.
2. Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. I. Т. VII. – К., 1887.
3. Українська література XIV-XVI ст. – К., 1988.
4. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000.
5. Яременко П.К. Герасим Смотрицький // Радянське літературознавство. – 1960. – № 5.
6. Історія української мови. Лексика і фразеологія / Русанівський В.М., Карпова В.Л., Німчук В.В., Чепіга І.П. – К., 1983.
7. Іван Огієнко. Історія української літературної мови. – К., 1995.